

تاریخچه و مکاتب تذهیب

(رشته کتابت و نگارگری، گرایش طراحی سنتی و تذهیب)

علی اصغر مقتدائی

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پر بار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	نه
بخش اول. تاریخچه نقاشی و تزیینات پیش از اسلام در ایران.....	۱
فصل اول. نقاشی و تزیینات پیش از اسلام در ایران.....	۳
هدف کلی.....	۳
هدف‌های یادگیری.....	۳
مقدمه.....	۳
۱-۱ نقوش تزیینی قبل از تاریخ.....	۴
۱-۱-۱ سنگ‌نگاره ایلامیان.....	۵
۱-۱-۲ سفالینه‌های سیلک.....	۵
۱-۱-۳ صفحه نقره‌ای.....	۶
۱-۱-۴ جام طلا با نقش گوزن.....	۷
۱-۱-۵ جام طلا با سر غزال.....	۸
۱-۱-۶ جام سیمین با نقش بز.....	۸
۱-۱-۷ جام طلا با سر گاو.....	۹
۱-۱-۸ جام طلا با سر شیر.....	۱۰
۱-۱-۹ پلاک نقره‌ای لرستان.....	۱۱
۱-۱-۱۰ جام طلا با نقش هیولا.....	۱۱
۲-۱ تزیینات در دوره هخامنشیان.....	۱۲
۲-۱-۱ گل‌های نیلوفر و دوازده‌پر.....	۱۲
۲-۱-۲ نقش برجسته جانوران.....	۱۳
۲-۱-۳ نقوش به‌کار رفته در سرستون‌ها.....	۱۳
۲-۱-۴ پاستون‌های کاخ‌های هخامنشی.....	۱۴
۲-۱-۵ شیرهای غران.....	۱۴
۲-۱-۶ سایر تزیینات در نقش برجسته‌های هخامنشی.....	۱۵

۱۶	۷-۲-۱ نقوش تزیینی در آجرهای لعاب‌دار.....
۱۷	۸-۲-۱ نقوش تزیینی بر زیورآلات و ظروف زرین و سیمین.....
۱۸	۳-۱ تزیینات در دوره سلوکیان و اشکانیان.....
۱۹	۴-۱ تزیینات در دوره ساسانیان.....
۱۹	۱-۴-۱ نقوش تزیینی طاق‌بستان.....
۲۱	۲-۴-۱ تزیینات طاق کسری (تیسفون).....
۲۲	۳-۴-۱ تزیینات سرستون‌های سنگی ساسانیان.....
۲۳	۴-۴-۱ نقوش گیاهی و هندسی در تزیینات گچ‌بری ساسانیان.....
۲۹	۵-۴-۱ تزیینات به‌کار رفته روی جام‌ها، ظروف و اشیاء.....
۳۱	۶-۴-۱ نقوش پارچه‌های ساسانی.....
۳۳	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول.....

۳۵	فصل دوم. تأثیر مانی بر تزیین نُسخ اوایل دوران اسلامی.....
۳۵	هدف کلی.....
۳۵	هدف‌های یادگیری.....
۳۵	مقدمه.....
۳۶	۱-۲ شخصیت مانی.....
۳۶	۱-۱-۲ آئین مانی.....
۳۷	۲-۲ هنر و ادبیات مانویان.....
۳۸	۳-۱-۲ مانی در ادبیات فارسی.....
۳۹	۴-۱-۲ مانی و اختراع خط.....
۴۰	۵-۱-۲ مانی و نقاشی و تذهیب.....
۴۴	۶-۱-۲ آثار مانی.....
۴۴	۷-۱-۲ ارزش.....
۴۵	۲-۲ نقاشی در دوره امویان و عباسیان.....
۴۵	۳-۲ تأثیر بیزانس در تزیین نُسخ اوایل دوران اسلامی.....
۴۶	۱-۳-۲ ویژگی‌های هنر بیزانسی.....
۴۸	۲-۳-۲ بیزانس و اسلام.....
۴۸	۴-۲ تأثیر تذهیب و نقاشی ایرانی بر سایر کشورها.....
۵۰	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم.....

۵۳	بخش دوم. جایگاه قرآن در شکل‌گیری تذهیب.....
۵۵	فصل سوم. قرآن و تذهیب.....
۵۵	هدف کلی.....
۵۵	هدف‌های یادگیری.....
۵۵	مقدمه.....
۵۶	۱-۳ شکل‌گیری تذهیب.....
۵۷	۱-۱-۳ تذهیب.....

۵۷	۲-۱-۳ اسلیمی
۵۸	۳-۱-۳ ختایی
۵۹	۴-۱-۳ شرفه
۶۰	۵-۱-۳ جدول
۶۲	۶-۱-۳ حاشیه‌سازی
۶۲	۷-۱-۳ انگ
۶۲	۸-۱-۳ دندان‌موشی
۶۴	۹-۱-۳ تحریر
۶۶	۲-۳ اعراب‌گذاری و تزئین قرآن در اوایل اسلام
۶۶	۱-۲-۳ روش اعراب‌گذاری قرآن
۶۸	۲-۲-۳ اعراب‌گذاران قرآن
۶۹	۳-۳ سیر تطور تاریخی تذهیب قرآن
۷۱	۱-۳-۳ خطوط کوفی قرآن‌ها
۷۲	۲-۳-۳ صنعت کاغذسازی
۸۳	۳-۳-۳ مشخصات قرآن‌های اولیه
۸۳	۴-۳ تذهیب و تزئین قرآن در دوره‌های مختلف اسلامی
۸۳	۱-۴-۳ تذهیب و تزئین قرآن در قرن اول هجری قمری
۸۵	۲-۴-۳ تذهیب و تزئین قرآن در قرن دوم هجری قمری
۸۶	۳-۴-۳ تذهیب و تزئین قرآن در قرن سوم هجری قمری
۸۸	۴-۴-۳ تذهیب و تزئین قرآن در قرن چهارم هجری قمری
۸۹	۵-۳ نشان تخمیس و تشبیر آیات
۹۱	۶-۳ تذهیب سرسوره‌ها
۹۵	۷-۳ رنگ‌مایه‌های تذهیب
۹۶	۸-۳ تذهیب هنر قدسی
۹۷	۹-۳ تذهیب قرآن از نظر فقها
۹۸	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم
۹۹	بخش سوم. مکاتب تذهیب
۱۰۱	فصل چهارم. تذهیب در دوره‌های مختلف تاریخ
۱۰۱	هدف کلی
۱۰۱	هدف‌های یادگیری
۱۰۱	مقدمه
۱۰۲	۱-۴ مکاتب تذهیب
۱۰۳	۱-۱-۴ مکتب سلجوقی
۱۱۰	۲-۱-۴ مکتب ایلخانی
۱۱۹	۳-۱-۴ مکتب تیموری (هرات)
۱۳۷	۴-۱-۴ مکتب صفوی (تبریز ۲)
۱۴۵	۵-۱-۴ مکتب اصفهان

۱۵۸	۶-۱-۴ تذهیب در دوره زندیه (مکتب شیراز ۲).....
۱۶۰	۷-۱-۴ کتاب‌آرایی و تذهیب در دوره قاجار.....
۱۷۴	۸-۱-۴ تذهیب و تزیینات در دوره معاصر.....
۱۹۵	۲-۴ مصورسازی و تزیین و تذهیب نسخ دوران اسلامی.....
۲۱۳	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم.....
۲۱۵	بخش چهارم. مذهبان نامدار ایران.....
۲۱۷	فصل پنجم. مذهبان ایران در دوره‌های مختلف تاریخ.....
۲۱۷	هدف کلی.....
۲۱۷	هدف‌های یادگیری.....
۲۱۷	۱-۵ مذهبان ایران.....
۲۲۱	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم.....
۲۲۳	منابع.....

پیشگفتار

آثار به جای مانده از دوران باستان نشان می‌دهد که تزئین و آرایش نقش برجسته‌ها و کتیبه‌های خطی در ایران متداول بوده است. علاوه بر نقوش انسان و حیوان که به عنوان نقش مایه اصلی در تزئین ظروف و اشیاء مورد استفاده قرار می‌گرفتند، نقوش گیاهی و هندسی ساده نیز به کار برده می‌شدند. با یک نگاه گذرا به این نقوش ساده می‌توان دریافت که هنرمندان آن دوران به خوبی از طراحی نقوش هندسی و گیاهی آگاه بودند و به طرز هنرمندانه و آگاهانه‌ای اطراف ظروف سفالی، فلزی، نقش برجسته‌های سنگی، گچی، کتیبه‌ها و دست‌نوشته‌ها را تزئین می‌کردند.

نقش گل نیلوفر و گل دوازده‌پر در حاشیه بسیاری از نقش برجسته‌های دوره هخامنشیان استفاده شده است. همچنین تصویر درختان، به‌ویژه درخت کاج، سرو و نخل که فراوان یافت می‌شوند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند. از دوره اشکانیان، تعداد اندکی نقوش تزئینی به جای مانده که نشان از استمرار استفاده از این نقوش در این دوره است.

در دوره ساسانیان آثار زیادی از نقش و نگارها به جای مانده که بیانگر وجود این تزئینات در این دوران است. بر دیوارهای کاخ‌های ساسانی در بیستون، بیشاپور، فیروزآباد و سروستان، و بر اطراف جام‌های طلا و نقره نقوش برجسته‌هایی را می‌بینیم که تزئیناتی شبیه تذهیب استفاده شده‌اند. این نقوش به صورت گچ‌بری یا کنده‌کاری روی آجر یا سنگ هستند. در کتاب بنگاهیک مانی که مربوط به همین دوره است، نقوش گیاهی به طرز زیبایی اطراف نوشته‌های مانوی تزئین شده‌اند و می‌توان اذعان کرد که اولین نشانه‌های تذهیب مربوط به کتاب‌های مانی در دوره ساسانیان است.

با ظهور اسلام، به دلیل اینکه مسلمانان احترام زیادی برای قرآن مجید قائل بودند، هنرمندان ایرانی را بر آن داشت که از قدرت ابتکار و نوآوری خود استفاده کنند و با خلوص نیت در تزیین و تذهیب این کتاب آسمانی بکوشند. اهمیت و منزلت کتاب مقدس و آسمانی قرآن کریم سبب شد مسلمین به هر چه بهتر و زیباتر نوشتن خط تشویق شوند و خوشنویسان به بهترین وجه آن را نوشته و مذهب‌بان آن‌ها را تزیین و تذهیب کنند و همین امر بود که موجب پیشرفت خط و خوشنویسی و تذهیب شد.

زمانی که اعراب‌گذاری آیات کلام‌الله مجید با نقطه‌های رنگی آغاز شد، به تدریج استفاده از طلا در سرسوره‌ها رواج پیدا کرد، و به مرور زمان به یاری استعداد شگرف هنرمندان تذهیب‌کار، طرح‌ها و نقش‌های بدیع و روش‌های نوینی در این هنر سستی پدید آمد. این پیشرفت و تکامل را می‌توان در دوره‌های مختلف اسلامی با پدید آمدن مکاتب نقاشی و به دنبال آن مکاتب تذهیب مشاهده کرد. تذهیب که در آغاز به عنوان مکمل خوشنویسی به شمار می‌رفت، به تدریج به چنان مقامی رسید که به مثابه هنری ارزنده و امری صواب در اسلام تلقی شد.

هنر اصیل و اسلامی تذهیب که از هنرهای سنتی ایران است، در طول تاریخ پربرکت اسلامی از صدر اسلام تاکنون همواره سیر تحول و تکامل خود را طی کرده است و روزبه‌روز به تکامل و رونق خود می‌افزاید. این هنر علاوه بر تزیین و آرایش کلام‌الله مجید در آرایش سایر کتب اسلامی، اشعار و قطعات خوشنویسی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد.

در اینجا جا دارد از همکاری صمیمانه کلیه همکاران، به‌ویژه سرکار خانم دیده‌بان (مدیریت محترم تدوین)، سرکار خانم زینب حیدری عراقی (کارشناس محترم تدوین)، آقای محسن حاج سیدجواد (ویراستار علمی) و دیگر عزیزان کمال تشکر و سپاسگزاری را دارم.

علی‌اصغر مقتدائی

۱۳۹۵

بخش اول

تاریخچه نقاشی و تزیینات پیش از اسلام در
ایران

فصل اول

نقاشی و تزیینات پیش از اسلام در ایران

هدف کلی

آشنایی با نقاشی و تزیینات پیش از اسلام در ایران.

هدف‌های یادگیری

در پایان این بخش دانشجو قادر خواهد بود:

۱. نقوش به‌کار رفته در غارهای لرستان را بشناسد.
۲. نقش و نگارهای ظروف و اشیاء پیش از تاریخ را بشناسد.
۳. تکرار نقوش بر جام‌ها را که به تذهیب انجامید، بررسی کند.
۴. نقش برجسته‌های هخامنشی را ارزیابی کند.
۵. تزیینات به‌کار رفته در دوره سلوکیان و اشکانیان را بشناسد.
۶. نقوش گچ‌بری دوره ساسانی را با نقوش دوران اسلامی مقایسه کند.

مقدمه

اولین نقاشی در ایران از غار دوشه لرستان و با حدود هشت تا ده هزار سال قدمت به‌دست آمده است. نمونه‌هایی از این نگاره‌ها، هنوز هم بر دیواره غارهای دوشه و میرمیلاس در استان لرستان موجود است. این نگاره‌ها شامل تصاویری از نقوش هندسی و شکسته، انسان و حیوان در حالت‌های مختلف؛ شکار، جنگ و نبرد هستند. این آثار از نظر قدمت و تکامل به پای نقوش غارهای لاسکو^۱ در فرانسه و

آلتامیرا^۱ در اسپانیا نمی‌رسد، ولی از نظر مطالعه هنر باستانی میان آن‌ها و این نقوش روابط نزدیکی می‌توان جست‌وجو کرد.

آثار سفالی کشف‌شده در ایران مربوط به هزاره ششم و پنجم قبل از میلاد، از منطقه‌های شوش^۲، تپه سیلک^۳، تپه زاغه^۴، اسماعیل‌آباد^۵ و چشمه‌علی^۶، نمایانگر آن است که ساکنان این نواحی ظروف سفالین را با نقوش و تصاویر زیبا می‌آراستند. این نقش و نگاره‌ها و تزیینات ساده، گاه برای بیان اعتقادات مذهبی و گاه برای توصیف محیط زندگی و در برخی موارد برای بیان موضوع خاصی به‌کار می‌رفتند. نقوش طراحی‌شده روی ظروف بسیار متنوع بودند و با آنکه دنیای پیرامون و به‌خصوص مظاهر طبیعی را منعکس می‌کردند، از واقع‌گرایی فاصله داشتند. طراح با استفاده از عناصر ساده اشیاء، حیوانات و انسان را مجسم ساخته و از اشکال هندسی و نقوش گیاهی بیشترین استفاده را می‌کرد. حیوانات طراحی‌شده روی ظروف عمدتاً عبارت بودند از: بز، قوچ، اسب با نقوش هندسی ساده. در اینجا شکل واقعی حیوان مورد توجه نبود، بلکه طرح خلاصه و اغراق‌شده آن مطرح بود. این نقش و نگاره‌ها نمایانگر پیشرفت بسیار هنرهای تصویری در ایران باستان به شمار می‌رود (مقتدائی، ۱۳۹۲: ۱۷-۱۶).

۱-۱ نقوش تزیینی قبل از تاریخ

آثار به‌دست آمده از دوران ماقبل تاریخ نشان می‌دهد در ظروف و اشیاء تزیینی علاوه بر نقش انسان و حیوان که به‌عنوان نقش‌مایه اصلی به‌کار می‌رفتند، نقوش تزیینی و هندسی ساده بر اطراف ظروف طراحی و برجسته‌کاری می‌شدند. این نقوش که اغلب نقوش هندسی و گیاهی گل‌وبته بوده‌اند، به شکل منظم و دقیق تکرار می‌شدند. نمونه‌هایی از این آثار عبارت‌اند از:

1. Altamira

۲. خوزستان

۳. Sialk در نزدیکی کاشان.

۴. بخش جنوبی دشت قزوین

۵. ساوجبلاغ

۶. شهر ری

۱-۱-۱ سنگ‌نگاره ایلامیان

سنگ‌نگاره‌ای از دوره ایلامیان به دست آمده که نقش اونتاش ناپیریشا^۱ روی آن حجاری شده است. در اطراف این سنگ‌نگاره یک نقش هندسی به طور منظم تکرار شده است. این اثر هم‌اکنون در موزه لوور در پاریس نگهداری می‌شود.

شکل ۱-۱. نقش زن با دم ماهی، سنگ‌نگاره یادبود اونتاش ناپیریشا از دوره ایلامیان، موزه لوور.

۲-۱-۱ سفالینه‌های سیلک

«سیلک» یکی از مراکز مهم هنری ایران در هزاره دوم پیش از میلاد است. سفالینه‌های متعددی از این منطقه به دست آمده است که روی آن‌ها نقوش مختلفی طراحی شده‌اند.

۱. اونتاش ناپیریشا (۱۲۷۵-۱۲۴۰ پیش از میلاد)؛ پادشاه بزرگ ایلامی و بنیان‌گذار زیگورات چغازنبیل. او در کتیبه‌ای نام خود را به عنوان برپادارنده این زیگورات جاودانه کرده است.

پاره‌ای از این نقوش که شامل انسان و اسب هستند، گاه به صورت بالدار طراحی شده‌اند و در زمرهٔ بهترین آثار منقوش از این دوران به جای مانده‌اند. در گرداگرد این ظروف و اشیاء نقوش تزینی ساده‌ای نقش شده‌اند که به صورت یک واگیره تکرار شده‌اند.

شکل ۱-۲. نقوش تزینی به کار رفته بر تنگ سفالین، ۱۰۰۰ ق. م.، سیلک.

شکل ۱-۳. راست: نقش خورشید بر کوزهٔ سفالین، ۱۰۰۰ ق. م.، سیلک، کاشان، موزهٔ ملی ایران.

شکل ۱-۴. چپ: تنگ سفالی نخودی با نقش گیاهی، ۴۰۰۰ ق. م.، تل باکون، موزهٔ ملی ایران.

۱-۱-۳ صفحهٔ نقره‌ای

در لرستان صفحه‌ای نقره‌ای با نقش ارباب جانوران به دست آمده که مربوط به دوران پیش از هخامنشی است. وسط این صفحهٔ نقره‌ای که در انتهای آن سنجاق قرار دارد، نقوش انسان با سر حیوان و در گرداگرد آن نقوش تزینی شبیه درخت سرو و گل به صورت منظم تکرار شده‌اند.

شکل ۱-۵. سنجاق سر نقره‌ای با نقوش جانوران و نقش تزیینی تکرار شده در گرداگرد آن، هزاره اول پیش از میلاد، لرستان، موزه هنر کلیولند.

۱-۴ جام طلا با نقش گوزن

جام طلا با نقش گوزن مربوط به هزاره اول پیش از میلاد است که در لبه ظرف و پائین آن نقش هندسی به صورت دایره‌وار تکرار شده است. این جام هم‌اکنون در موزه میهو ژاپن نگهداری می‌شود.

شکل ۱-۶. جام طلا با نقش گوزن و نقوش هندسی در بالا و پائین آن، ۱۰۰۰ ق. م، شمال غرب ایران، موزه میهو، ژاپن.

۱-۱-۵ جام طلا با سر غزال

جام زرین مارلیک^۱ با پیکره چهار غزال از شاهکارهای هنر ایران باستان است. در این جام سر غزالها از داخل و با استفاده از طلای بدنه برجسته‌کاری شده‌اند. بر لبه‌های بالا و پائین این جام، نقوش تزیینی قرار دارند. این جام متعلق به حدود ۲۹۰۰ سال پیش است و هم‌اکنون در موزه متروپولیتن نیویورک نگهداری می‌شود.

شکل ۱-۷. نقش غزال همراه با نقوش هندسی به‌کار رفته بر جام طلا، مارلیک، ۸۰۰ ق. م، موزه متروپولیتن، نیویورک.

۱-۱-۶ جام سیمین با نقش بز

جام سیمین با سه ردیف نقش قلم‌زنی‌شده بزکوهی و سه ردیف نقش برجسته نقوش تزیینی مکشوفه از مارلیک، که متعلق به حدود ۸۰۰ سال پیش از میلاد است. این جام در موزه هنرهای زیبای شهر مینیاپولیس آمریکا نگهداری می‌شود.

۱. مارلیک حکومتی است که در ناحیه جنوب دریای خزر در استان گیلان در قرن پنجم پیش از میلاد مسیح وجود داشته است. تپه باستانی مارلیک در دره گوهر رود از شاخه سپیدرود در روستای نصفی از نواحی رحمت‌آباد رودبار قرار دارد. در تپه مارلیک ۵۳ گور کشف‌شده و گنجینه‌های گران‌بهایی از اشیاء سفالی، مفرغ و طلا به‌دست آمده است که در میان آن‌ها، تعدادی جام طلا، نقره، مفرغ، خنجر، شمشیر، مجسمه‌های برنزی و سفالی، سرنیزه، کلاه‌خود، موزاییک و چینی به چشم می‌خورد. در میان این جام‌ها، نمونه‌های بی‌همتایی وجود دارند که در هیچ‌یک از حفاری‌های جهان مانند آن‌ها یافت نشده است. از جمله آن‌ها جامی است که به جام مارلیک معروف است.

شکل ۸-۱. جام سیمین با نقش بز کوهی و نقوش تزیینی، مارلیک حدود ۸۰۰ ق. م.، موزه هنرهای زیبای مینیاپولیس، آمریکا.

۷-۱-۱ جام طلا با سرِ گاو

جام زرین مارلیک با سرِ گاو، شاهکاری بی نظیر از هنر ایرانیان باستان است. روی این جام معروف، پیکرهٔ چهار گاو بالدار درحالی که ایستاده و به درختی تکیه داده‌اند، قلم‌زنی شده‌است. در این جام، سرِ گاوها به جای پرچ‌شدن از خارج، با قلم‌زنی از داخل و با استفاده از طلای بدنه ساخته شده‌اند. بر لبهٔ این جام نقوش تزیینی تکرار شده‌اند. این جام متعلق به حدود ۲۸۰۰ سال پیش است و هم‌اکنون در موزهٔ ملی ایران نگهداری می‌شود.

شکل ۹-۱. جام زرین مارلیک با سر چهار گاو بالدار و نقوش تزیینی در لبه جام، ۸۰۰ ق. م.، موزه ملی ایران.

۸-۱-۱ جام طلا با سر شیر

جام زرین مکشوفه از کلاردشت گیلان با نقش برجسته سه شیر. سر شیرها جداگانه برجسته کاری و به بدنه جام متصل شده‌اند. این جام متعلق به حدود ۸۰۰ پیش از میلاد است. در لبه جام نقش تزیینی به صورت منظم تکرار شده‌است. این جام هم‌اکنون در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود.

شکل ۱۰-۱. جام زرین با نقش برجسته سه شیر همراه نقوش تزیینی بر لبه جام، کلاردشت، گیلان، ح ۸۰۰ ق. م.، موزه ملی ایران.

۹-۱-۱ پلاک نقره‌ای لرستان

پلاک نقره‌ای مربوط به ۲۸۰۰ سال پیش در لرستان کشف شده که روی آن نقوش انسان با بدن حیوان کنده‌کاری شده است. در حاشیه بالا و پائین این پلاک دو نقش تزیینی متفاوت به صورت منظم تکرار شده‌اند.

شکل ۱-۱۱. نقش تزیینی برجسته‌کاری شده بر پلاک نقره‌ای و نقش تزیینی در بالا و پائین، ۸۰۰ ق. م، لرستان، موزه هنری سینسیناتی.

۱۰-۱-۱ جام طلا با نقش هیولا

جام طلا با نقش هیولای دوسر که دو غزال را با دست گرفته است. این جام متعلق به تمدن مارلیک در قرن پنجم پیش از میلاد است. در بالا و پائین این ظرف نقوش تزیینی زیبایی به صورت منظم کنده‌کاری شده است. این جام در موزه لوور نگهداری می‌شود.

شکل ۱-۱۲. جام طلا با نقش هیولای دو سر و غزال همراه با نقوش هندسی، مارلیک، موزه لوور.

۲-۱ تزئینات در دوره هخامنشیان

از دوره هخامنشیان آثار زیادی از نقش و نگارهای تزئینی به صورت نقش برجسته بر کاخ‌های شوش و تخت جمشید و بیستون به جای مانده است. همچنین بر لبه ظروف زرین و جام‌ها و ریتون‌ها، نقوش تزئینی با طرح‌های گیاهی و هندسی به جای مانده که بیانگر وجود این تزئینات در آن دوره است.

گل و گیاه در فرهنگ و هنر هخامنشی اهمیت و جایگاه خاصی داشته است. گل که در فرهنگ ایران باستان نشانه شادمانی، نشاط و دوستی است، در نقش‌های برجسته و حجاری‌های دوره هخامنشی به وفور مشاهده می‌شود. افزون بر این، می‌توان به انواع گوناگونی از نقش‌های گل و گیاه حجاری شده بر کتیبه‌ها اشاره کرد. برخی نقوش تزئینی به کار رفته در آثار دوره هخامنشی عبارت‌اند از:

۱-۲-۱ گل‌های نیلوفر و دوازده‌پر

نقش گل نیلوفر و گل دوازده‌پر در حاشیه بسیاری از نقش برجسته‌ها به طور منظم استفاده شده است و تصویر درختان، به ویژه درخت کاج، سرو و نخل که فراوان یافت می‌شوند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند. درخت کاج و سرو در دوره‌های تاریخی مادها و بعد از آن، در فرهنگ و هنر ایران باستان وجود داشته و نماد زندگی، شادابی و جاودانگی بوده است. درخت نخل نیز نشانه باروری و حیات قلمداد می‌شد و سودمندی‌اش موجب توجه بیشتر به آن شده بود؛ به همین دلیل، در کنار برخی از این نقش‌ها از تصاویر این درختان نیز استفاده شده است.

شکل ۱-۱۳. گل‌های نیلوفر و درخت سرو و گل دوازده‌پر در نقوش برجسته پلکان کاخ آپادانا در تخت جمشید، دوره هخامنشی.